

Методика мови

ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Олена ГОРОШКІНА,
доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 373.5.016:821.161.2

У статті запропоновано визначення предметної компетентності з української мови, окреслено шляхи її формування в учнів через формування таких складників: знання, уміння, навички, здобуття мовленнєвого досвіду, досягнення мовної стійкості, наведено приклади вправ, ефективних під час формування мовної стійкості учнів. Акцентовано на особливостях добору змісту навчання української мови для учнів ліцею.

Ключові слова: предметна компетентність з української мови, знання, уміння, навички, мовна стійкість, мовленнєвий досвід учнів.

Одним із пріоритетних орієнтирів освіти, напрямів розвитку змісту навчання є компетентнісний підхід, мета якого — формування в учнів життєво важливих компетентностей, що дають змогу людині орієнтуватися в сучасному світі, формують здатність особистості швидко реагувати на суспільні виклики.

Прикметною особливістю компетентнісно орієнтованого навчання української мови є його прагматично-діяльнісний характер, оскільки компетентнісний підхід потребує не вимірювання рівня сформованості знань, умінь і навичок учнів, а розвиток особистості учня. Тож підсумком навчання української мови мають бути сформовані особистісні метапредметні й предметні результати.

Попри значну кількість праць, присвячених різним аспектам реалізації компетентнісного підходу, розробленню авторських методик формування тієї чи тієї компетентності (В. Александрова, Т. Груба, Т. Гульчук, В. Зінченко, О. Караман, С. Караман, Т. Кушнір, Л. Мамчур, Н. Перхайло та ін.), не втрачає актуальності проблема комплексного формування предметної і ключових компетентностей учнів на уроках української мови. Як свідчить аналіз наукових студій з лінгводидактики, значну увагу приділено формуванню окремих компетентностей, зокрема шляхи формування комунікативної компетентності визначено в працях

Л. Мамчур, соціокультурної — у студіях В. Александрової, М. Ніщенко та ін., текстотвірної — у публікаціях О. Божко, Н. Перхайло та ін., що дає підстави стверджувати про сегментарний характер досліджень. До того ж, попри значну кількість наукових праць й активне обговорення означеної проблеми, на сьогодні немає єдності з-поміж дослідників щодо тлумачення предметної компетентності.

Мета статті: запропонувати визначення предметної компетентності з української мови, окреслити шляхи її формування через.

Підтримуємо думку Н. Голуб, що за назвою предмета логічно називати її «предметна компетентність з української мови» [3].

Наша наукова позиція ґрунтується на врахуванні психологічних досліджень, згідно з якими компетентність є особистісною характеристикою, що має п'ятикомпонентну структуру: 1) знання змісту компетентності; 2) досвід застосування знань у діяльності; 3) ціннісно-смісловне ставлення до змісту компетентності, що стає з огляду на це важливим для людини; 4) емоційно-вольове регулювання прояву компетентності в діяльності; 5) мобілізаційна готовність, занурення в діяльність [7, с. 4-5].

Не вдаючись до дискусій, спираючись на окреслену структуру, пропонуємо таке визначення *предметна компетентність з української мови* — це системне особистісне утворення, у якому інтегровано знання української мови, володіння мовними засобами в різноманітних навчальних і життєвих ситуаціях, мовну стійкість, комунікативно-мовний досвід учня, усвідомлення й сприймання ним ціннісних орієнтацій, прагнення до мовленнєвого самовдосконалення. Ми не претендуємо на повноту й вичерпність визначення, водночас готові до обговорення й дискусій.

Мета компетентнісного підходу має системоутворювальну функцію, оскільки від її визначення залежить відбір змісту, технологій навчання української мови в закладах загальної середньої освіти й методичної підготовки учителів української мови і літератури.

Обсяг знань, умінь і навичок, якими мають оволодіти учні, визначено чинними програмами з української мови.

Зазначимо, що останнім часом поширилася хибна думка про те, що компетентнісний підхід не передбачає здобування ґрунтовних знань учнями для повноцінного й комфортного існування особистості в соціумі. Вважаємо, що це зумовлено звуженим тлумаченням поняття «знання», семантичне наповнення якого означає розуміння, зберігання в пам'яті певної навчальної інформації. Така ситуація потребує чіткого розмежування понять «знати» і «пам'ятати». Академічний тлумачний словник української мови подає таке тлумачення дієслова «знати»: мати певні чи спеціальні знання в якійсь галузі, бути обізнаним із чим-небудь, розбиратися в чомусь. Дієслово «пам'ятати» потрактовано в такий спосіб: зберігати в пам'яті, не забувати [10]. Аналіз наукових студій спонукає до такого висновку: компетентнісний підхід передбачає здобування суб'єктами освітнього процесу знань, що є інструментом у визначенні стратегій і тактик власної діяльності, самореалізації особистості, засобом здобування нових відомостей.

Ґрунтуючись на положеннях, висловлених у працях Р. Барта, Ф. Бацевича, Л. Булаховського, М. Гайдеггера, Г. Гадамера, В. Гумбольдта, О. Потєбні та ін., про діяльнісну природу мови, текст як продукт певної епохи, чинна програма передбачає опанування мови як засобу саморегуляції, саморозкриття особистості, передачі їй культурних знань, психосоціального засобу комунікації. Такий підхід до мови й визначив принципи добору змісту навчання: у програмі закладено методично адаптований матеріал комунікативно-базисного ядра сучасної української літературної мови, що сприятиме формуванню предметної й ключових компетентностей учнів. Важливим принципом добору мовного матеріалу є врахування суспільних функцій мови.

Оскільки в 9-му класі учні завершили вивчення всіх розділів української мови, зміст мовної лінії в 10-му й 11-му класах має узагальнювальний характер, тому навчальний матеріал згруповано за нормами сучасної української літературної мови, оволодіння якими важливе для кожної освіченої людини. Під час вивчення мовних тем учитель має акцентувати не на розпізнаванні, класифікуванні мовних явищ, не на мовному розборі, а на правилах комунікативно доцільного використання мовних одиниць усіх рівнів в усному мовленні й на письмі, зокрема приділяти увагу труднощам слововживання, складним випадкам правопису, нормам узгодження мовних одиниць, культурі слова тощо. Як влучно зазначає викладач української мови в Колумбійському та Єльському університетах Юрій Шевчук, «Зараз новою нормою є відсутність літературної норми. Напишіть все, що завгодно, — газетна сторінка це витримає. Театр перестав бути зразком вимови, про ТБ я взагалі не говорю. Тобто всі інституції, які в інших країнах відіграють роль публічних платформ, де практикується літературна норма, в Україні відсутні...» [15]. Тому засвоєння норм української літературної мови має бути провідним напрямом мовної підготовки учнів.

Нагальна потреба в навчанні старшокласників грамотно й системно працювати зі словниками, оперативно здійснювати інформаційний пошук зумовила введення до програми в 10 класі тем «Сучасні лексикографічні джерела: словники, довідкова літера-

тура (зокрема й на електронних носіях)», «Основні типи словників», «Довідкові медіаресурси» тощо. Мета їх полягає в ознайомленні учнів зі словниками, довідниками, формуванні в здобувачів освіти стійких переконань, що словники — це не тільки довідкові видання, а й елемент національної культури народу — носія мови, оскільки саме в лексичному складі мови зафіксовано культуру й історію країни народу; у виробленні в учнів стійких умінь працювати з лексикографічними джерелами.

Важливе місце в програмі відведено вивченню основ риторики, адже риторика — не тільки мистецтво красномовства, це насамперед учення про індивідуальне використання мовної традиції в різних соціально-культурних обставинах, мовленнєве виховання особистості.

Для формування міцних знань, умінь і навичок учнів підготовлено велику кількість методичних посібників, розроблено електронні ресурси (портал «Мій клас», студія онлайн-освіти EdEra та ін.), що створюють цікаві освітні спецпроекти для реалізації їх в освітньому процесі. Учителі накопичили цінний досвід, який потребує вивчення, узагальнення й систематизації.

Результатом опанування української мови має бути усвідомлення структури мови, її рівнів, самобутності і функцій, ролі в житті людини й суспільства; уміння застосовувати засоби всіх рівнів мовної системи відповідно до літературних норм; оволодіння багатством мови як умовою успішної мовленнєвої діяльності; уміння розуміти чужі й створювати власні програми мовленнєвої поведінки з урахуванням лінгвальних та позалінгвальних чинників; знання типів, стилів і жанрів мовлення, уміння правильно обрати їх залежно від умов комунікативної ситуації.

У сучасних соціокультурних умовах гостро стоїть проблема формування в учнів мовної стійкості. За словами Ореста Ткаченка, «проблема мовної стійкості та її джерел набуває зараз особливої практичної гостроти там, де процеси мовної асиміляції ставлять під загрозу існування певної мови, а разом з тим, як дальший наслідок, можуть призвести до загибелі народу — носія відповідної мови» [11]. Життя перекоонує, що міцних знань і сформованих умінь недостатньо, адже багато прикладів, коли відома людина добре знає мову, але не спілкується нею. Тож сьогодні надзвичайно важливо сформувавши в учнів мовну стійкість як яскравий індикатор мовної особистості та складник предметної компетентності учня.

Аналіз і синтез мовозначих студій переконують у тому, що *мовною стійкістю* називають намір і поведінку мовця (групи мовців) неухильно послуговуватися своєю мовою в спілкуванні незалежно від того, якою мовою говорить співрозмовник. Це збереження індивідуальної чи колективної вірності своїй мові. Саме таке визначення ми й подали в підручнику для учнів 11 класу [12]. Оскільки означену тему до програми введено вперше, ще не розроблено достатньо дидактичного матеріалу. На нашу думку, важливу роль відіграють вправи, що передбачають *визначення* ознак мовної стійкості в мовленні літературних героїв, підготовка проєкту «Приклади мовної стійкості у художній літературі й українському кіно» тощо. Наприклад:

— Прочитайте текст, визначте головну думку. Висловіть припущення про те, що сприятиме формуванню мовної стійкості українців, за одним із початків: «Мовна стійкість починається з ...», «Формування мовної стійкості громадян України можливе, якщо...».

Настав час збагнути, що доля української мови залежатиме від мовної стійкості українців. Це та незбагненна для більшості національностей настанова, яку засвоюють, дорослішаючи, французи, американці чи росіяни: «тебе просто мусять розуміти, де би ти не потикнувся» і в якій би країні не опинився. Навряд чи всі представники цих націй мають цей «мікрочип» самовпевненості, але типовий американець, росіянин чи француз, поза сумнівом, його має. На відміну від типового українця (С. Стуканов).

— Якому з літературних героїв притаманна мовна стійкість? Відповідь обґрунтуйте.

Класичний приклад притаманної простому народові стихійної мовної стійкості, ототожнення своєї мови із своєю нацією дав Ярослав Гашек у одному з епізодів «Пригод бравого вояка Швейка». Швейком командує підпоручник Лукаш, його земляк, але розмовляють вони різними мовами. Лукаш належить до германізованих чехів і говорить лише німецьки. На запитання Лукаша, чому він розмовляє чеською мовою, Швейк відповідає: «Бо я чех, пане підпоручнику». — «А я тоді хто?» — питає Швейка Лукаш. «Не знаю», — відповідає Швейк (З інтернетних джерел).

Чи маєте сформовану мовну стійкість ви? У чому це виявляється?

— Прочитайте текст. Чи потрапляли ви в подібну ситуацію? Як ви вчинили в такій ситуації?

Колись і я, як усі кияни, мотилася між мовами, намагаючись підлаштуватися під співрозмовників. Аж поки один із них, який звично говорив зі мною російською, тільки-но подзвонила дружина, перейшов з нею на українську. «То ви українськомовний?» — здивувався я. «Так» — «А чому ж ми тоді російською?» — «Не знаю, якось так почали». Ситуація анекдотична — двоє українців розмовляють між собою російською тільки через те, що хтось у компанії першим сказав російське слово. З того часу я припинив постійні філологічні кульбіти. Врешті-решт це моя країна і я маю право розмовляти в ній рідною мовою, яка до того ще й є державною (Брати Капранови).

II. Запитання і завдання

Останнім часом автори текстів усе активніше застосовують англійські графічні засоби. З якою метою? Висловіть своє ставлення до цього.

Продуктивною вважаємо дискусію на тему: «Чи потрібно бути мовно стійким?», під час якої учні висловлюють власні думки з порушеної проблеми, добиратимуть переконливі аргументи на захист цих думок.

Недостатньо розробленою є й проблема формування в учнів системи цінностей. У Філософському енциклопедичному словнику поняття «цінність» потлумачено як належне та бажане, на відміну від реального, дійсного. Автори зазначають, що цінності належать до психічних об'єктів — їхнім джерелом є наші бажання, інтереси, почуття, ставлення [14]. Цінностями називають стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існуван-

ня має потенційне значення з особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування (М. Рокич), певні ідеї, погляди за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси (М. Головатий). Психологи (Б. Ананьєв, О. Бодальов та ін.) вважають, що цінності є результатом співвідношення людини й світу, вони виражають те, що відбувається у світі, зокрема й те, що створює людину в процесі історії, те, що є значущим для неї [9]. З наведених визначень випливає, що цінність є категорією суб'єктивною, адже те, що для однієї людини є цінним, для іншої — не має важливого значення. Тому йдеться, швидше, про ту роль, яку те чи те явище, поняття, категорія можуть відігравати в житті людини крізь призму її інтересів, цілей, потреб.

Нам імponує думка сучасного українського дослідника І. Бежа: «Розвиток гуманної, вільної, відповідальної особистості безпосередньо пов'язаний із системою її духовних цінностей, що протистоять утилітарно-прагматичним цінностям. Сфера духовних цінностей передбачає сенс життя, любові, добра, зла тощо, тобто сенс загальних моральних категорій» [1, с. 124]. На формування духовних цінностей і мають бути спрямовані уроки української мови.

Вектор формування духовних цінностей учнів визначає соціокультурна лінія чинної програми, покликана забезпечувати системність патріотичного, морального, естетичного виховання учнів, реалізовувати завдання соціалізації шкільної молоді, бути орієнтиром у спрямуванні навчання української мови на оволодіння всіма ключовими компетентностями.

Провідним засобом формування предметної компетентності учнів вважаємо текст. У Пояснювальній записці до чинної програми з української мови акцентовано: «Текст настільки універсальний засіб, що може бути застосований на різних уроках, сприяти реалізації багатьох методів навчання, усіх поставлених цілей на уроці» [13, с. 5].

Лінгводидакти докладно описали способи роботи з текстами різної жанрово-стильової належності на уроках української мови. Текст посідає провідне місце в структурі сучасних підручників, побудованих на засадах текстоцентричного підходу. Водночас спостерігаємо, що деякі вчителі вважають показником інноваційності підручника для учнів старших класів наявність у ньому не текстів, а тестів, що сприяє підготовці учнів до складання ЗНО. На нашу думку, це суперечить ідеям компетентнісного підходу, оскільки тести є засобом контролю сформованості одного зі складників предметної компетентності (знанневого) й, звісно, можуть мати місце в підручнику, але доцільніше їх винести на QR-коди. До того ж формат ЗНО зазнає трансформацій і змін, у процесі яких зменшується кількість завдань, що потребують від учнів тренованої пам'яті, натомість збільшується питома вага завдань, виконання яких передбачає не відтворення теоретичних відомостей, а практичне застосування знань норм сучасної української літературної мови.

Підтримуємо думку науковців, які вважають провідним засобом формування предметної і ключових компетентностей текст, передусім художній, що створює в учнів під час роботи з ним відчуття есте-

тичної насолоди, реалізує естетичну функцію української мови. Художній текст сприяє збагаченню словникового запасу учнів певними мовними одиницями (власне українською лексику, фразеологізмами, синонімами, тропами). Уривки художніх творів, що застосовують як матеріал для вправ, спонукають учнів успішно взаємодіяти у процесі розв'язання типових для віку життєвих проблем, адже учень аналізує різні ситуації мовлення, висловлює власне ставлення до подій або вчинків, виділяє учасників спілкування, визначає їхні наміри; висловлює адекватні почуття і враження від почутого й прочитаного; засвоює морально-етичні й психологічні принципи спілкування і співпраці тощо. Використання художнього тексту забезпечує створення сприятливого емоційного тла уроку, що сприяє формуванню компетентного мовця.

Проблема мовленнєвого досвіду учнів поступово переходить із психологічної галузі в лінгводидактичну дослідницьку площину.

Студіювання психологічних джерел засвідчує, що дослідники вивчають досвід у різних аспектах: досвід формується глибинними семантичними й синтаксичними універсалами (Н. Хомський), текстом як способом організації змісту досвідом (Н. Чепелєва), когнітивними схемами (У. Найссер) тощо. Цінними для вчителів є наукові праці М. Орап, яка вивчає мовленнєвий досвід, визначаючи його як системне утворення в психіці суб'єкта, що є процесом, продуктом перероблення й упорядкування в мовленнєвому середовищі результатів взаємодії суб'єкта з довкіллям [6]. У межах загальної функції мовленнєвого досвіду — мовленнєвого опанування світу — дослідники виокремлює дві функції: інтелектуальну (формування й формулювання думки засобами мови через мовлення) та комунікативну (реалізація мовленнєвої взаємодії) [8]. Словеснику доцільно активізувати в освітньому процесі обидві функції, систематично залучаючи учнів до продуктивних видів мовленнєвої діяльності. Робота вчителя має бути спрямованою на всебічний розвиток учнів, формування їх як компетентних мовців, передбачати на кожному уроці системну цілеспрямовану роботу над збагаченням активного словника, засвоєнням мовленнєвих жанрів, формуванням умінь і навичок ефективної комунікації, набуттям досвіду розв'язання життєвих проблем засобами мови. Українська мова як носій інформації виконує водночас світопізнавальну і світопояснювальну функції, адже, опановуючи українську мову, учні розширюють межі свого світобачення, формують власну картину світу і ставлення до всього, що її наповнює [4, с. 9].

У цьому контексті не втрачає актуальності думка О.О. Леонтєва: «Навчає не лише школа — вона частина освітнього середовища, до якого належать ро-

дина, спілкування з однолітками поза школою, газети, радіо, телебачення та багато іншого» [5, с. 391]. Сьогодні потребує коректив у визначенні складників освітнього середовища, у якому домінувальну позицію посідає мережа Інтернет, що почасти замінює учням спілкування з родиною, однолітками. Для підтвердження своєї думки наведемо той факт, що 2019 року словом року названо «діджиталізацію», що є транслітерацією англійського digitalization та означає зміни в усіх сферах суспільного життя, пов'язані з використанням цифрових технологій.

Така ситуація впливає на організацію навчання української мови. «Як мірило досягнень закладу освіти з української мови необхідно визначити сформоване в ній сприятливе середовище, у якому українська мова панівна, де цю мову не принижують і не висміюють, де сприймають її як одну з найвищих національних і державних цінностей, де всі вчителі говорять літературною українською мовою» [4, с. 5].

Необхідним також є врахування різноманітних функцій української мови в освітньому процесі, а отже, наближення останнього до природного дискурсу, що допоможе учням відчувати свою відповідальність за підвищення культури суспільної мовної практики, сприяти піднесенню цієї культури досконалими зразками власного мовлення. Індивідуальні якості висловлень кожного окремого мовця вагомі з двох причин: по-перше, під час спілкування він постійно контактує з іншими людьми, на яких може впливати позитивно або негативно; по-друге, мовленнєва культура суспільства репрезентується через індивідуальну мовну практику всіх носіїв мови.

Отже, опанування української мови має забезпечити інтелектуальний розвиток учня, формування здатності ідентифікувати себе як свідомого представника своєї нації, почуття відповідальності за власний мовленнєвий вчинок, уміння адекватно реагувати на суспільні запити й виклики; прагнення до самовдосконалення, саморозвитку й самоосвіти, показником чого є сформованість предметної і ключових компетентностей.

The article defines the subject competence in Ukrainian language, outlines the ways of its formation in students through the formation of components: knowledge, skills, gaining of speech experience, achievement of linguistic stability, gives examples of exercises effective in forming linguistic stability of students. Emphasis is placed on the peculiarities of selecting the content of Ukrainian language teaching for the lyceum students.

Keywords: subject competence in Ukrainian language, knowledge, ability, teachers, language stability, language experience of students.

Література

1. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 124—129.
2. Головатий Н. Ф. Соціологія молодіжності : Курс лекцій. Київ. : МАУП, 1999. 224 с.
3. Голуб Н.Б. До проблеми предметної компетентності з української мови в закладах загальної середньої освіти. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/710546/1/Голуб.До%20проблеми%20предметної%20компетентності.pdf>
4. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Концепція навчання української мови учнів ліцею / за заг. ред. д-ра пед. наук Н.Б. Голуб. Київ : Педагогічна думка, 2019. 77 с.
5. Леонтьев А. А. Языковая и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: Избр. психологические труды. Москва: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. 536 с.
6. Орап М. О. Теоретичний аналіз категорії «мовленнєвий досвід особистості». *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2013. Вип. 29. С. 272—278.
7. Осваиваем социальные компетентности / под ред. И.А. Зимней. Москва: МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2011. 592 с.
8. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. 672 с.
9. Психология и проблемы человекознания : избранные психол. тр./ Б.Г. Ананьев ; под ред. А. А. Бодалева; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. М. : Изд-во МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2005. 431 с.
10. Словник української мови. URL: <https://www.slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8>
11. Ткаченко Оrest. Проблема мовної стійкості та її джерела. Українська спілка. URL: http://national.org.ua/library/orest_tkaczenko.html
12. Українська мова (рівень стандарту) підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Н.Б. Голуб, О.М. Горошкіна, В.І. Новосолова. Київ: Педагогічна думка, 2019. 232 с.
13. Українська мова. 10—11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10—11/58800/>.
14. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
15. Шевчук Юрій. Мовна шизофренія — нова, потужна форма русифікації. URL: https://zik.ua/news/2015/07/08/yuriy_shevchuk_movna_shyzofreniya__nova_potuzhna_forma_rusyfikatsii_605587

References

1. Bekh I. D. Dukhovni tsinnosti v rozvytku osobystosti. Pedahohika i psykholohiia. 1997. № 1. С. 124—129.
2. Holovatyi N. F. Sotsyolohyia molodezhy : Kurs lektzii. Kyev. : MAUP, 1999. 224 s.
3. Holub N.B. Do problemy predmetnoi kompetentnosti z ukrainskoi movy v zakladakh zahalnoi serednoi osvity. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/710546/1/Holub.Do%20problemy%20predmetnoi%20kompetentnosti.pdf>
4. Holub N. B., Horoshkina O. M. Kontseptsiia navchannia ukrainskoi movy uchniv litseiu / za zah. red. d-ra ped. nauk N.B. Holub. Kyiv : Pedahohichna dumka, 2019. 77 s.
5. Leontev A. A. Yazykovaia y rechevaia deiatelnost v obshchei y pedahohycheskoi psykholohyy: Yzbr. psykholohycheskye trudy. Moskva: Yzd-vo Moskovskoho psykholoho-sotsyalnogo ynstytuta; Voronezh: NPO «МОДЭК», 2003. 536 s.
6. Orap M. O. Teoretichnyi analiz katehorii «movlennevyi dosvid osobystosti». Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody». 2013. Vyp. 29. S. 272—278.
7. Osvayvaem sotsyalnye kompetentnosti / pod red. Y.A. Zymnei. Moskva: MPSY; Voronezh : МОДЭК, 2011. 592 s.
8. Praktycheskaia psykhodyahnostyka. Metodyky y testy: uchebnoe posobyie / red.-sost.D. Ya. Raihorodskiy. Samara : Yzdatelskyi Dom «BAKhRAKh», 1999. 672 s.
9. Psykholohyia y problemy chelovekoznaneya : yzbrannyye psykhol. tr./ B.H. Ananev ; pod red. A. A. Bodaleva; Ros. akad. obrazovanyia, Mosk. psykhol.-sots. yn-t. M. : Yzd-vo MPSY; Voronezh: МОДЭК, 2005. 431 s.
10. Slovyk ukrainskoi movy. URL: <https://www.slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8>
11. Tkachenko Orest. Problema movnoi stiiikosti ta yii dzherela. Ukrainska spilka. URL: http://national.org.ua/library/orest_tkaczenko.html
12. Ukrainska mova (riven standartu) pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity / N.B. Holub, O.M. Horoshkina, V.I. Novosolova. Kyiv: Pedahohichna dumka, 2019. 232 s.
13. Ukrainska mova. 10—11 klasy. Prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Riven standartu. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10—11/58800/>.
14. Filosofsnyi entsyklopedychnyi slovyk / B.I. Shynkaruk. Kyiv : Abrys, 2002. 744 s.
15. Shevchuk Yurii. Movna shyzofreniia — nova, potuzhna forma rusyfikatsii. URL: https://zik.ua/news/2015/07/08/yuriy_shevchuk_movna_shyzofreniya__nova_potuzhna_forma_rusyfikatsii_605587